

بررسی جایگاه محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث دراسة مكانة محمد بن حبان رحمه الله في علم الحديث

An Analytical Study of the Scholarly Status of Muḥammad ibn Ḥibbān in the Science of Ḥadīth Muhammed b. Hibbaan'ın (r.h.) Hadis İlmindeki Yerinin İncelenmesi

عبدالاحد مسلم^۱ محمد یاسین فاضل^۲

چکیده

محمد بن حبان بُستی (متوفی ۳۵۴ هـ.ق) یکی از بزرگ‌ترین محدثان و ناقدان حدیث در قرن چهارم هجری به شمار می‌آید که آثار ارزشمندی همچون: *الصحيح، المجروحین و الثقات* از او به یادگار مانده است. جایگاه علمی و روش‌شناسی وی در علم حدیث، همواره میان علماء محل بحث و مناقشه بوده است؛ زیرا از یک‌سو او را در شمار حفاظ بزرگ و ناقدان دقیق دانسته‌اند و از سوی دیگر، به دلیل توثیق مجاهیل و برخی آراء خاصش، مورد انتقاد واقع شده است. هدف کلی این تحقیق را بررسی جایگاه علمی ابن حبان رحمه الله در علم حدیث تشکیل می‌دهد و تحقیق حاضر با روش کتابخانه‌ای-تحلیلی و بر اساس منابع اصیل حدیثی و تراجم، به بررسی شخصیت علمی، آثار، روش جرح و تعدیل و دیدگاه موافقان و مخالفان ابن حبان پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ابن حبان در نقد حدیث، رویکردی نوآورانه داشته و گرچه برخی دیدگاه‌های او، به‌ویژه در توثیق افراد ناشناخته، مناقشه‌برانگیز بوده است؛ اما در مجموع نقش مهمی در تکامل علم حدیث و رجال ایفا کرده است؛ بنابراین، جایگاه او را باید در زمره حفاظ و ناقدان اثرگذار حدیث دانست که تأثیر عمیقی بر محدثان پس از خود برجای نهاده است.

کلمات کلیدی: ابن حبان، الثقات، جرح و تعدیل، حدیث، المجروحین، نقد

DOI:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2026.212>

مقاله تحقیقی / Research Article

تاریخ دریافت / Received Date

01.13.2026

تاریخ قبول / Accepted Date

04.15.2026

تاریخ نشر / Publication Date

28.07.2026

^۱ پوهاند، دیپارتمنت تفسیر و حدیث پوهنځی علوم اسلامی پوهنتون تعلیم و تربیه کابل، افغانستان.

^۲ پوهندوی، عضو کادر علمی دیپارتمنت دعوت و ثقافت اسلامی، پوهنځی علوم اسلامی، پوهنتون تعلیم و تربیه کابل، افغانستان.

ORCID

[0000-0009-4576-4508](https://orcid.org/0000-0009-4576-4508)

[0009-0007-8049-4088](https://orcid.org/0009-0007-8049-4088)

E-Mail

abdulahad.muslim1@gmail.com

fazelyasin433@gmail.com

این مقاله توسط نرم افزار تورنتین Turnitin بررسی شده Plagiarism یا سرقت ادبی ثبت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin.
No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Citation :

عبدالاحد مسلم و محمد یاسین فاضل، "بررسی جایگاه محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث"، *مجله دیوان* ۲/۷ (سرطان ۱۴۰۵)، ۶۳-۸۸.

Abdul Ahad Muslim – Muhammad Yasin Fazal, "An Analytical Study of the Scholarly Status of Muḥammad ibn Ḥibbān in the Science of Ḥadīth", *Diwan Journal* 7/2 (July 2026), 63-88.

الملخص

يُعَدُّ محمد بن حَبَّان البُستِي (ت ٣٥٤هـ) من أبرز المحدثين ونقاد الحديث في القرن الرابع الهجري، وقد خَلَفَ آثاراً علمية قيَّمة، من أهمها: الصحيح، والمجروحين، والثقات. وقد كان لمكانته العلمية ومنهجه في علم الحديث أثرٌ واسع في أوساط العلماء، حيث دار حوله نقاشٌ وجدالٌ بين المؤيدين والمنتقدين. فمن جهة، عُدَّ من كبار الحفاظ والنقاد الدقيقين في الحديث، ومن جهة أخرى تعرَّض للانتقاد بسبب توثيقه لبعض الرواة المجهولين وبعض آرائه الخاصة. الهدف من هذه الدراسة، الاعتماد على المنهج المكتبي التحليلي وبالاستناد إلى المصادر الأصلية في الحديث وكتب التراجم، إلى دراسة شخصية ابن حبان العلمية، وآثاره، ومنهجه في الجرح والتعديل، وكذلك آراء المؤيدين والمعارضين له. وقد أظهرت نتائج البحث أن ابن حبان اتبع منهجاً متميزاً ومبتكراً في نقد الحديث، وعلى الرغم من أن بعض آرائه - ولا سيما في توثيق الرواة المجهولين - كانت محلَّ جدل ونقاش، فإنه أدَّى دوراً مهماً في تطوُّر علم الحديث وعلم الرجال. وبناءً على ذلك، يمكن اعتباره من الحفاظ والنقاد المؤثرين في علم الحديث، الذين تركوا أثراً عميقاً في المحدثين الذين جاؤوا بعده.

الكلمات المفتاحية: ابن حبان، الثقات، الجرح والتعديل، الحديث، المجروحين، النقد

Abstract

Muhammad ibn Hibbān al-Bustī (d. 354 AH) is regarded as one of the most prominent ḥadīth scholars and critics of the fourth Islamic century (AH). He left behind several valuable works, including al-Ṣaḥīḥ, al-Majrūḥīn, and al-Thiqāt. His scholarly status and methodological approach in the science of ḥadīth have long been a subject of debate among scholars. On the one hand, he has been counted among the great ḥadīth masters (ḥuffāz) and meticulous critics of ḥadīth; on the other hand, he has been criticized for his authentication of unknown narrators and for some of his distinctive opinions. The present study employs an analytical method based on library research and drawing upon primary ḥadīth sources and biographical literature, examines Ibn Hibbān's scholarly profile, his works, his methodology in Jarḥ wa ta'dīl (narrator criticism), and the views of both his supporters and critics. The findings indicate that Ibn Hibbān adopted an innovative approach in ḥadīth criticism. Although some of his views, particularly regarding the authentication of unknown narrators, have been controversial, he nevertheless played a significant role in the development of the sciences of ḥadīth and rijāl. Accordingly, he should be regarded among the influential ḥadīth masters and critics whose work left a profound impact on later scholars.

Keywords: Ibn Hibbān, al-Thiqāt, Jarḥ wa Ta'dīl, Ḥadīth, al-Majrūḥīn, Naqd (Critique)

Özet

Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354), hicrî dördüncü yüzyılın önde gelen hadis âlimleri ve tenkitçilerinden biri sayılmaktadır ki, o bize es-Sahîh, el-Mecrûhîn ve es-Sikat gibi değerli eserleri bırakmıştır. Onun hadîs ilmindeki ilmî konumu ve metodolojisi, âlimler arasında her daim tartışma konusu olmuştur. Zira bir taraftan o büyük hadis hâfızları ve titiz hadis tenkitçilerinden kabul edilmiş; diğer taraftan meçhul râvileri tevsik etmesi ve kendine özgü bazı görüşleri nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Çalışma, kütüphane araştırması temelli analitik bir yöntemle ele alınmıştır. Temel hadis kaynakları ve terceme (biyografi) eserlere dayanarak ele alınan bu çalışmada, İbn Hibbân'ın ilmî şahsiyeti, eserleri, cerh ve ta'dîl metodu ve ona muvâfık ve karşı olan kişilerin görüşleri incelenmektedir. Bulgular, İbn Hibbân'ın hadis tenkidinde yenilikçi bir yaklaşım benimsediğini ortaya koymaktadır. Gerçi onun bazı görüşleri, özellikle meçhul râvilerin tevsiki konusundaki görüşleri tartışma konusu olmasına rağmen, genel olarak hadis ve ricâl ilminin gelişimi ve tekâmülünde önemli rol oynamıştır. Bundan dolayı onun konumunu, hadis üzerinde derin bir iz bırakmış olan etkili hadis hâfızları ve tenkitçileri arasında değerlendirmek gerekir; çünkü kendisinden sonra gelen muhaddisler üzerinde derin bir iz bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hibbân, es-Sikat, Cerh ve Ta'dîl, Hadis, el-Mecrûhîn, Eleştiri

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام على سيد المرسلين وعلى آله واصحابه اجمعين.

علم حدیث در حفظ سنت نبوی نقشی محوری دارد و بررسی دانشمندانی که در نقد و تصحیح حدیث نقش داشته‌اند ضروری است؛ از جمله ابوحاتم ابن حبان بُستی (متوفی ۳۵۴ ه.ق) که با دقت علمی و تربیت شاگردان برجسته، جایگاهی ممتاز یافت.

مطالعه جایگاه ابن حبان، روش‌ها و آثار او در جمع‌آوری و نقد حدیث، به شناخت بهتر تکامل علوم حدیث (به‌ویژه جرح و تعدیل) کمک می‌کند. هدف این تحقیق تحلیل جایگاه، آثار و روش علمی ابن حبان و تأثیر او بر شاگردان و نسل‌های بعدی است.

این تحقیق به‌روش تحلیلی-توصیفی و با اتکا به منابع معتبر حدیثی، تراجم و رجال، تصویری جامع از نقش ابن حبان در تاریخ حدیث ارائه می‌دهد. با وجود جایگاه برجسته ابن حبان، دیدگاه‌های متعارفی درباره وثاقت و منهج او در جرح و تعدیل (به‌ویژه توثیق مجاهیل و نقد روایات) وجود دارد که انتقاداتی جدی به او وارد کرده است.

این اختلاف‌نظرها، ضرورت بازخوانی تحلیلی جایگاه علمی و روش حدیثی ابن حبان را دوچندان می‌سازد؛ پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی در پی تبیین جایگاه او و تأثیر منهجش در تحول نقد حدیث است.

جایگاه علمی ابن حبان در میان محدثان چیست و منهج او در نقد حدیث چه تأثیری بر تطور علم حدیث داشته است؟ این تحقیق از جنبه تاریخی (بازشناسی جایگاه ابن حبان در میان ناقدان قرن چهارم) برای رهروان حوزه حدیث ضرورتی ویژه دارد.

همچنین تحلیل روش‌شناسی ابن حبان در جرح و تعدیل، برای فهم بهتر قواعد نقد حدیث و قضاوت بر روایان و احادیث، باید بررسی شود.

محققان علوم اسلامی می‌توانند از روش ابن حبان در بررسی اسناد و متون حدیثی بهره‌برداری کرده و غنای علمی خود را در حوزه حدیث افزایش دهند. آشکار کردن تفاوت‌های روش ابن حبان با دیگر محدثان، برای غنای علم رجال و برای محققان علوم اسلامی اهمیت دارد. با توجه به موارد فوق، این تحقیق در حوزه حدیثی از اهمیت والا و ضرورت اساسی برخوردار است.

هدف اصلی این تحقیق عبارت از بررسی جایگاه علمی ابن حبان رحمه‌الله در علم حدیث می‌باشد که در همین محور اهداف فرعی ذیل در تحقیق مورد نظر است:

معرفی زندگی و شخصیت علمی ابن حبان، تحلیل روش ابن حبان در جرح و تعدیل، واکاوی نقدها و تأییدات علمای بعدی نسبت به ابن حبان و تبیین تأثیر آثار او در گسترش و تحول علم حدیث.

هم‌چنان سوال اصلی تحقیق این است که جایگاه محمد بن حبان در حوزه حدیثی چیست؟ و در همین محور سوالات فرعی ذیل: مهم‌ترین ویژگی‌های علمی و شخصیتی ابن حبان چیست؟ روش او در جرح و تعدیل چگونه بوده و تفاوت اصلی او با دیگران چیست؟ دیدگاه موافقان و مخالفان ابن حبان درباره روش حدیثی او چه بوده است؟ آثار حدیثی او چه نقشی در تکامل علم حدیث و رجال ایفا کرده است؟ مطرح می‌گردد.

در بخش پیشینه باید گفت: ابن حبان بستی (متوفی ۳۵۴ ه.ق) از محدثان برجسته قرن چهارم هجری بود، با سفرهای علمی گسترده به بصره، بغداد، نیشاپور، مصر و دمشق؛ آثار مهمش شامل *المسند الصحيح، الثقات و المجروحین* است و در علوم حدیث، فقه و سایر علوم اسلامی جامع به شمار می‌آید.

ابن حبان رحمه الله به‌عنوان عالم برجسته جهان اسلام با سفر به مراکز علمی و بهره‌گیری از محضر شمار زیادی از محدثان، نقش مهمی در گسترش سنت حدیثی داشت؛ آثار متعدّدش شامل *صحيح ابن حبان، الثقات، المجروحین و روضة العقلاء*، نشان‌دهنده تأثیر گسترده اوست. *التقاسیم والأنواع*، احادیث را تنظیم کرد و معیارهای پذیرش حدیث او بر اتصال سند، عدالت و ضبط راوی و سلامت روایت از شذوذ و علل استوار بود.

همچنین رسول جعفریان در مقاله‌ای با عنوان ابن حبان بستی و صحیح او، با رویکردی تحلیلی جایگاه صحیح ابن حبان را در مقایسه با صحیحین بررسی کرده و نتیجه می‌گیرد که با وجود ارزش علمی این اثر، از نظر اعتبار و شهرت در منظومه منابع حدیثی اهل سنت پس از صحیح بخاری و صحیح مسلم قرار می‌گیرد.

در مطالعه دیگر، محمد کاظم رحمتی در مقاله "مقایسه‌ای میان روش‌های نقد رجالی ابن حبان و ابن عدی رحمهما الله" نشان می‌دهد که ابن حبان در نقد راویان رویکردی قاعده‌مند و نتیجه‌گرا دارد و با ارائه معیارهای مشخص در جرح و تعدیل، راویان را طبقه‌بندی می‌کند؛ در حالی که ابن عدی رحمه الله بیشتر از روش استقرائی و تحلیل موردی روایات برای ارزیابی راویان بهره می‌گیرد.

به طور کلی، پژوهش‌های معاصر درباره ابن حبان عمدتاً بر بررسی معیارهای او در توثیق و تضعیف راویان و نیز تحلیل روش وی در تصحیح احادیث متمرکز است. این مطالعات نشان می‌دهد که ابن حبان، با وجود برخی دیدگاه‌های مورد اختلاف، با نوآوری‌های روش‌شناختی در حوزه نقد حدیث و طبقه‌بندی راویان، نقش مهمی در تحول علوم حدیث و رجال ایفا کرده است.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره ابن حبان بُستی، بیشتر مطالعات پیشین تنها به جنبه‌ای محدود از شخصیت، آثار یا روش او پرداخته‌اند مانند: (آثار ذهبی، فاتح محمد الیاس، خلیل، جعفریان و رحمتی)؛ اما هیچ‌یک جایگاه علمی جامع او را در کل حوزه حدیث، نقشش به‌عنوان محدث و ناقد، تأثیر روشش در سنت نقد حدیث و دیدگاه موافقان و منتقدان تحلیل نکرده است. بنابراین، مطالعه‌ای که با رویکرد تحلیلی و همه‌جانبه این جایگاه را در چارچوب سنت نقد حدیث بررسی کند، خلأ موجود را پر می‌کند.

این تحقیق با روش کتابخانه‌ای-تحلیلی انجام می‌شود؛ داده‌ها از منابع اولیه (آثار خود ابن حبان مانند: الصحيح، المجروحین، الثقات و رواة الثقات)، متون رجالی هم‌عصران و متأخران (ذهبی، ابن عدی، خطیب بغدادی) و منابع ثانویه (تراجم، تاریخ‌های علمی، تحقیقات معاصر) گردآوری شده است؛ سپس با رویکرد تحلیلی-توصیفی جایگاه حدیثی ابن حبان در دو سطح بررسی می‌شود: در سطح خُرد، معیارهای او در نقد روایت و راوی (به‌ویژه شیوه کنایی در تضعیف) با روش محدثان پیشین و هم‌عصر مقایسه می‌گردد؛ در سطح کلان، نقش وی در تکامل علم حدیث، انسجام روش و جایگاهش در مکتب اهل سنت تحلیل شده و دلایل اختلاف نظرهای تبیین می‌شود. این تحلیل با توجه به بافت تاریخی و علمی عصر تدوین (سده‌های سوم و چهارم هجری) صورت می‌گیرد.

۱. زندگی‌نامه و تعلیم محمد بن حبان رحمه‌الله

نام او محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد بن سعید بن شهید و یقال ابن معبد بن هدبة بن مرة بن سعد بن یزید بن مرة بن یزید بن عبد الله ابن دارم بن مالك بن حنظلة بن مالك بن زید مناة بن تمیم بن مرة بن أد ابن طابخة بن إلياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان أبو حاتم تمیمی بستی است.^۱

^۱ ابو القاسم علي بن الحسن ابن هبة الله بن عبد الله الشافعي ابن عساكر، تاريخ مدينة دمشق، وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأماثل أو اجتاز بنواحيها من واردتها وأهلها، محقق. محب الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمري (بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵ هـ ق / ۱۹۹۵ م)، ۲۴۹/۵۲.

وی در سال دو صد و شصت و چند در شهر بُست،^۲ که یکی از شهرهای سیستان آن زمان به حساب می‌رفت، چشم به جهان گشوده است.^۳

در سایت (تراجم عبرالتاریخ)، تاریخ ولادت محمد بن حبان را ۲۷۰ هـ.ق ذکر کرده است.^۴ نگارش تحلیلی که در مجله عربی الجزائری در رابطه به شخصیت محمد بن حبان رحمه الله به نشر رسیده است، تاریخ ولادت ابوحاتم ابن حبان را ۲۷۳ هـ.ق ذکر کرده است.^۵

محمد بن حبان بن احمد در دهه هفتاد قرن سوم هجری در شهر بُست، از مناطق تاریخی ولایت هلمند افغانستان امروزی، متولد شد. او از نظر نسب دارای اصالت عربی است و نسبش در پدر هژدهم با پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم (الیاس بن مضر) یکجا می‌شود. با این حال، از نظر محل تولد و زندگی از فرزندان خراسان آن زمان و افغانستان امروز به شمار می‌رود و در کتاب «مشاهیر علماء الأمصار» نیز تولد او در شهر بُست تصریح شده است.^۶

ابن حبان دروس ابتدایی را نزد اسحاق بن ابراهیم و محمد بن عبدالله فراگرفت و سپس برای کسب دانش به عراق، مصر، شام و حجاز سفر کرد و از حدود دو هزار استاد علوم گوناگون، به‌ویژه حدیث، آموخت. او مدت‌ها قاضی سمرقند بود، به فقه، حدیث، طب و نجوم آگاه و از مشهورترین علماء در شهرها و بلاد مختلف بود. ابن حبان کتاب‌های متعددی در هر علم تألیف کرد و پس از تدریس و فعالیت علمی در سمرقند، به بُست نقل مکان کرد.^۷

۲. جایگاه علمی محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث

^۲ شهر بُست در شرق سیستان و در کناره رود هیرمند، با شهر زرنگ مرکز سیستان در یک عرض جغرافیایی قرار دارد و در منابع جزء کابل، خراسان و سیستان به شمار آمده است. این شهر که قدمت آن به ۵۰۰ قبل از میلاد می‌رسد، مرکز مبادلات بازرگانی بین هند و بلاد اسلامی بوده است، (<https://ensani.ir/fa/article/46342>) (دسترسی، ۲۳ دلو ۱۴۰۴)

^۳ خیر الدین بن محمود بن محمد بن علی بن فارس الزرکلی، الأعلام (بیروت: دار العلم للملایین، ۲۰۰۲ م، چاپ ۸)، ۶ / ۷۸، عمر رضا کحالة، معجم المؤلفین (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا)، ۱۷۳/۹.

^۴ تراجم / tarajam.com، "محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد أبي حاتم البستي التميمي" (دسترسی ۱۱-۶-۲۰۲۵).

^۵ <https://www.islamarabi.com/sejut.php?ID=2066> (دسترسی، ۱۲ حوت، ۱۴۰۴).

^۶ محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد التميمي أبو حاتم الدارمي البستي، مشاهیر علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، حققه ووثقه وعلق عليه: مرزوق علی ابراهیم (المنصورة: دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۱ هـ.ق / ۱۹۹۱ م، چاپ ۱)، ۱۳.

^۷ أبو الطیب نایف بن صلاح بن علی المنصوري، الدلیل المغنی لشیوخ الإمام أبي الحسن الدارقطني، تقدیم: سعد بن عبد الله الحمید، حسن مقبولی الأهدل (المملكة العربية السعودية: دار الکلیان للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۲۸ هـ.ق / ۲۰۰۷ م، چاپ ۱)، ۳۷۱.

ابوحاتم محمد بن حبان رحمه الله از دانشمندان نام آور زمانش بوده است، شهرت و جایگاهش زبان زد مجامع علمی بود، در نقد و نظرش صریح و در دانش حدیثی مقام و منزلت بلندی را احراز کرده بود. چنانچه امام ذهبی رحمه الله گفته است: «محمد بن حبان رحمه الله در علوم و فنون به ویژه در علم حدیث تبحر زیادی داشت، طوریکه امام ذهبی رحمه الله او را علامه، حافظ، شیخ خراسان و صاحب کتب مشهور خوانده است».^۸

علامه صفدی در مورد جایگاه علمی محمد بن حبان گفته است: «او از فقهاء دین و حافظان آثار بود، به علم طب، نجوم و سایر فنون علمی نیز آگاه بود. کتاب هایی همچون مسند صحیح، تاریخ و الضعفاء را تألیف کرده و در سمرقند به تفقیه مردم پرداخته بود».^۹

یکی از شاگردان ابو حاتم محمد بن حبان، به نام أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاکم نیشاپوری رحمه الله در رابطه به شخصیت و جایگاه علمی استادش ابو حاتم گفته است: «ابو حاتم بستی قاضی رحمه الله، یکی از بزرگترین حاملان علم در زبان شناسی، فقه، حدیث و وعظ بود و از حکمای برجسته مردان روزگارش به شمار می رفت. او تألیفات زیادی در علم حدیث داشت که هیچ کس پیش از او چنین کاری را انجام نداده بود».^{۱۰}

أبو عبد الله یاقوت الحموی رحمه الله، مؤلف «معجم البلدان» در رابطه به جایگاه علمی ابن حبان رحمه الله در علم حدیث گفته است: «محمد بن حبان، امام، علامه فاضل و باریک بین، در نقل حدیث و سفر به دورترین نقاط دنیا و ملاقات با شیوخ متعدد، بسیار فعال بود. او به متون و اسناد حدیث دانش کافی داشت و از علوم حدیث آثاری را منتشر کرد که دیگران از انجام آن ناتوان بودند. کسی که به تألیفات او با دقت بنگرد، بدون شک درمی یابد که او در علوم مختلف همچون دریای بی کرانی بود».^{۱۱}

از بیانات دانشمندان فوق معلوم است که محمد بن حبان رحمه الله در زمان خود در بخش های مختلف علوم به ویژه در حوزه حدیثی، از جایگاه رفیع علمی برخوردار بوده است، تا آنجا که بزرگترین تألیف وی به نام (المسند الصحیح)، بهتر از کتاب حدیث ابن ماجه خوانده شده است.^{۱۲}

^۸ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، سير أعلام النبلاء، خرج أحاديثه واعتنى به: محمد أيمن الشبراوي (مصر- قاهره: دار الحديث، ۱۴۲۷ هـ.ق / ۲۰۰۶ م)، ۱۸۳/۱۲.

^۹ صلاح الدین خليل بن أبيك بن عبد الله الصفدي، الوافي بالوفيات، المحقق: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى (بيروت: دار إحياء التراث، ۱۴۲۰ هـ.ق / ۲۰۰۰ م)، ۲۳۶/۲.

^{۱۰} البستي، مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۶.

^{۱۱} شهاب الدین أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي، معجم البلدان (بيروت: دار صادر، ۱۹۹۵ م، چاپ ۲)، ۴۱۵/۱.

^{۱۲} الزركلي، الأعلام، ۷۸/۶.

۳. استادان محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث

ابوحاتم محمد بن حبان رحمه الله، در نتیجه سفرهای زیادی که داشت، توفیق یاریش نمود تا از اساتید، شیوخ و علمای زیادی بهره گرفته و دانش اندوزی کند. تعدادی شیوخی که شرف استادی محمد بن حبان رحمه الله را داشته اند، به هزاران تن می رسند؛ اما در اینجا برخی از مهم ترین اساتید وی از باب نمونه در شهرهای مختلف ذکر می گردد:

۱. الحسن بن سفیان (در شهر نسا).
۲. عمران بن موسی بن مجاشع الجرجانی رحمه الله (در شهر گرگان).
۳. محمد بن ابراهیم بن المنذر النیسابوری رحمه الله (در مکه مکرمه).
۴. احمد بن شعیب بن علی النسائی رحمه الله (در فسطاط مصر).
۵. عبد الله بن محمد بن مسلم الخطیب المقدسی رحمه الله (در بیت المقدس).
۶. احمد بن عمیر بن جوصاء الحافظ الدمشقی رحمه الله (در دمشق).
۷. محمد بن الحسن ابی بکر بن قتیبة العسقلانی رحمه الله (در رمله).
۸. علی بن سعید العسکری رحمه الله (در سامراء).
۹. الحسین بن عبد الله بن یزید القطان رحمه الله (در رقه).
۱۰. أبو عبد الرحمن: عبد الله بن محمود بن سلیمان رحمه الله (در مرو).
۱۱. محمد بن اسحاق بن ابراهیم السراج رحمه الله (در نیشاپور).
۱۲. احمد بن داود بن محسن بن هلال المصیصی رحمه الله (در حلب).
۱۳. محمد بن ابی المعافی بن سلیمان الصیداوی رحمه الله (در صیدا).
۱۴. جعفر بن محمد الهمدانی رحمه الله (در صور).
۱۵. محمد بن عبد الله بن الفضل الکلاعی الراهب رحمه الله (در شهر حمص)، این مقدار اندک، تنها برای آشنایی تعدادی کمی از اساتید و شیوخ این امام و حافظ کافی است. ابن حبان در سفر طولانی خود، توفیق بسیاری یافت؛ چرا که از جمع زیادی از شیوخ، روایات و اخبار به دستش رسید و شمار آنها بسیار بود. در مقدمه صحیح او آمده است که از بیش از دو هزار شیخ روایت کرده است.^{۱۳}

۴. شاگردان محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث

ابوحاتم ابن حبان رحمه الله در طول فعالیت علمی خود، شاگردان بسیاری به ویژه در علم حدیث تربیت کرد. او که از بیش از دو هزار شیخ دانش آموخته بود، اندوخته های خود را به شاگردانش

^{۱۳} البُستی، مشاهیر علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۴.

منتقل کرد. از برجسته‌ترین آنان می‌توان به حاکم نیشاپوری و دیگر نامداران اشاره کرد، هرچند تعیین کامل همه شاگردان ممکن نیست.

۱.۴. حاکم نیشاپوری رحمه‌الله

محمد بن عبدالله بن حمدویه نیشابوری رحمه‌الله، مشهور به حاکم نیشاپوری (۳۲۱-۴۰۵ ه.ق)، از بزرگ‌ترین حافظان و مؤلفان علم حدیث بود که در نیشاپور متولد شد و همان‌جا درگذشت. او برای طلب علم به عراق، خراسان و ماوراءالنهر سفر کرد و از حدود دو هزار استاد حدیث آموخت. حاکم مدتی قاضی نیشاپور بود و آثار فراوانی در حدیث نوشت که گفته می‌شود حدود هزار و پنجمصد جزء از تألیفات او میان مردم باقی مانده است که برخی از آنها قرار ذیل اند:

- تاریخ نیشاپور (نسخه خطی)، که سبکی درباره‌اش گفته است: «این کتاب از سودمندترین تواریخ برای فقیهان است و هر که در آن نظر کند، به تفنن و گسترده‌گی دانش مؤلف در همه

علوم پی می‌برد»؛

- المستدرک علی الصحیحین (چاپ شده در چهار مجلد)؛

- الإکلیل؛

- المدخل (چاپ شده) در اصول حدیث؛

- تراجم الشیوخ؛

- الصحیح در حدیث؛

- فضائل الشافعی؛

- تسمیة من أخرجهم البخاری و مسلم (نسخه خطی).

- معرفة أصول الحديث و علومه و کتبه که با عنوان معرفة علوم الحديث به چاپ رسیده است.^{۱۴} کتاب «المستدرک علی الصحیحین» از مهم‌ترین آثار حاکم نیشاپوری است که در آن احادیثی را گردآوری کرده که در صحیح بخاری و صحیح مسلم نیامده اما به نظر او مطابق شروط آن دو بوده است. او در تألیف این کتاب با دقت، احادیث را بررسی و با روایات امام بخاری و امام مسلم رحمهما الله مقایسه می‌کرد و تنها احادیث هماهنگ با معیارهای آن دو را ثبت می‌نمود.

۲.۴. امام دارقطنی رحمه‌الله

امام ابوالحسن علی بن عمر بغدادی، مشهور به دارقطنی رحمه‌الله (۳۰۶-۳۸۵ ه.ق)، از بزرگ‌ترین حافظان حدیث و نقادان علم علل بود که در بغداد زاده شد و در شهرهایی چون بغداد، بصره، کوفه، واسط، مصر و شام به فراگیری و روایت حدیث پرداخت. او شاگردان برجسته‌ای پرورش داد و به گفته خطیب بغدادی «یگانه عصر خویش و امام وقت» بود، با احاطه‌ای عمیق بر علم قرائات

^{۱۴} الدمشقی الزرکلی، الأعلام، ۶/۲۲۷.

و تألیفات مهمی چون «العلل الکبیر» و «السنن» داشت. دارقطنی رحمه الله حافظه‌ای شگفت‌انگیز داشت و سرانجام در سال ۳۸۵ هـ.ق درگذشت و میراثی گرانسنگ در علم حدیث برجای گذاشت.^{۱۵}

دارقطنی رحمه الله یکی از برجسته‌ترین شاگردان ابن حبان محسوب می‌شود و در علم حدیث، به ویژه در زمینه علم علل، تأثیر ماندگاری برجای گذاشت. او در بغداد متولد شد و در محیطی علمی و غنی پرورش یافت و تحصیلات خود را نزد بزرگان عصر گذراند؛ ابن حبان یکی از استادانی بود که بر او اثرگذار بود. دارقطنی به شدت از منهج ابن حبان در نقد حدیث تأثیر پذیرفت و این امر به توسعه مهارت‌های او در این حوزه کمک شایانی کرد.

۳.۴. ابن منده رحمه الله

ابو عبد الله محمد بن إسحاق، مشهور به ابن منده (۳۱۱/۳۱۰ - ۳۹۵ هـ.ق)، از بزرگ‌ترین حافظان حدیث و فقیهان حنبلی قرن چهارم بود که در اصفهان زاده شد و بیش از چهل سال در سفرهای حدیثی شرکت کرد و از حدود ۱۷۰۰ استاد روایت شنید. او آثار متعددی در تاریخ، رجال و عقاید نوشت، از جمله «تاریخ اصفهان» و «کتاب التوحید»، و به گفته ذهبی و ابن الجزری، امام الحفظ و گسترده‌ترین مسافر در علوم حدیث بود. ابن منده مردی ثقه، زاهد و مستقل بود و در شب جمعه ۳۰ ذی القعدة ۳۹۵ هـ.ق در ۸۴ سالگی در اصفهان درگذشت و در مقبرة دولکاباذ دفن شد.^{۱۶}

۴.۴. ابو سلیمان خطابی رحمه الله

امام حافظ حجّت، ابوسلیمان حمد بن محمد خطابی بُستی (۳۱۹ - ۳۸۸ هـ.ق)، فقیه شافعی و محدث برجسته قرن چهارم بود که در بُست زاده شد و در سن ۶۹ سالگی در همان‌جا درگذشت. او در فقه، حدیث، لغت و علوم ادبی جایگاه والایی داشت و آثار مهمی چون «أعلام الحديث»، «معالم السنن» و «غریب الحديث» تألیف کرد. خطابی از استادان نامدار حدیث و فقه بهره گرفت

^{۱۵} أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي بن مسعود بن النعمان بن دينار البغدادي الدارقطني، الضعفاء الضعفاء والمتروكون، المحقق. د. عبد الرحيم محمد القشقرى (المدينة المنورة: مجلة الجامعة الإسلامية، ۱۴۰۳ هـ.ق)، ۲/۱، ۲۴۷/۱.
^{۱۶} أبو الطيب نايف بن صلاح بن علي المنصوري، الرّوض الباسم في تراجم شيوخ الحاكم. قدم له: فضيلة الشيخ الأستاذ الدكتور سعد بن عبد الله الحميد، فضيلة الشيخ الدكتور حسن محمد مقبولي الأهلل. قدم له وراجع له وخصص أحكامه: فضيلة الشيخ أبو الحسن مصطفى بن إسماعيل السليمانى (الرياض: دار العاصمة للنشر والتوزيع، ۱۴۳۲ هـ.ق/۲۰۱۱ م، چاپ ۲۰۱۱)، ۹۲۳/۲ - ۹۳۳.

و شاگردانی برجسته مانند حاکم نیشاپوری و ابوذر هروی پرورش داد و برای کسب علم به عراق، حجاز، خراسان و ماوراءالنهر سفر کرد.^{۱۷}

۵. نقش محمد بن حبان رحمه الله در روایت حدیث

محمد بن حبان بُستی رحمه الله، در روایت حدیث از راویان و شیوخ، نهایت محتاطانه عمل کرده است، تا زمانیکه مطابق شروط خودش، راوی تثبیت شخصیت نمی نمود، از وی روایت نمی کرد. طوریکه در مقدمه صحیح خود با لحنی آمیخته به اعتماد در مورد روایت حدیث از شیوخ اینگونه بیان کرده است:

«و اما شرط ما در راویانی که احادیث سنن را در این کتاب نقل کرده ایم، این است که تنها به حدیثی احتجاج کرده ایم که در هر یک از شیوخ راوی آن پنج ویژگی فراهم آمده باشد:

اول: عدالت در دین همراه با پوشیدگی و آراستگی نیکو؛

دوم: راستگویی در حدیث به گونه ای که در این امر به صداقت مشهور باشد؛

سوم: عقل و درایت نسبت به آنچه روایت می کند؛

چهارم: دانش و آگاهی نسبت به آنچه ممکن است موجب دگرگونی و اختلاف در معانی آثار گردد؛

پنجم: پاک بودن روایت از هرگونه تدلیس.

پس هر کس که این پنج ویژگی را دارا باشد، ما به حدیث او احتجاج کرده ایم و کتاب خود را بر اساس روایت او بنا نهاده ایم و کسی از این ویژگی های پنجگانه خالی باشد، ما به حدیث او احتجاج نکرده ایم.^{۱۸}

امام ذهبی رحمه الله در حاشیه این سخن ابن حبان بُستی رحمه الله گفته است:

«همت و دقت باید چنین باشد! افزون بر آنچه او از فقه، دانش زبان عربی، فضائل درخشان و کثرت تصنیف ها دارا بوده است».^{۱۹}

سخن امام ذهبی رحمه الله که می گوید: «همت باید چنین باشد...» بیانگر آن است که این شروط، نهایت دقت علمی یک محدث را نشان می دهد. ذهبی رحمه الله با توجه به جایگاه علمی،

^{۱۷} مصطفی بن عبد الله القسطنطینی العثماني حاجی خلیفه، *سلم الوصول إلى طبقات الفحول*، المحقق. محمود عبد القادر الأناؤوط، إشراف وتقديم. أكمل الدين إحسان أوغلي. تدقيق: صالح سعداوي صالح. إعداد الفهارس: صالح الدين أوغور (إستانبول: مكتبة إرسیکا، ۲۰۱۰ م)، ۶۵/۲.

^{۱۸} أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي، *موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان*، المحقق. حسين سليم أسد الداراني (دمشق: دار الثقافة العربية، ۱۴۱۱ - ۱۴۱۲ هـ.ق / ۱۹۹۰ - ۱۹۹۲ م، چاپ ۱/۲۷).

^{۱۹} شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمانلذهبي. (۱۴۲۷ هـ.ق - ۲۰۰۶ م)، *سير أعلام النبلاء*، خرج أحاديثه واعتنى به. محمد أيمن الشبراوي (القاهرة: دار الحديث)، ۱۸۴/۱۲.

فقهی و ادبی ابن حبان رحمه الله، این رویکرد را به عنوان الگویی برای دیگر محدثان نیز معرفی می‌کند.

با در نظر داشت دقت ابن حبان رحمه الله و شروط وی که در روایت حدیث برای راویان و شیوخ وضع کرده است، شیخ احمد شاکر در مورد وی گفته است: «و این (گفته‌ی ابن حبان در شرط روایت) برای هر کس که خواهان علم و اطمینان باشد کافی است».^{۲۰}

پس ابن حبان رحمه الله نه تنها یک جامع (احادیث) بود؛ بلکه ناقدی یگانه، عالمی اندیشمند، محقق دقیق و مجتهدی شجاع بود؛ دارای روش و سبک ویژه خود بود. او مردی جسوری بود که از هیبت صحیحین فراتر رفت، شیخین (بخاری و مسلم) را نقد کرد؛ بلکه شیوه ترتیب آن‌ها را نقض نمود. حتی شیخ خود، ابن خزیمه، نیز از نقد او در امان نماند، با آن‌که ابن خزیمه در جایگاهی از قلب او قرار داشت که هیچ یک از دیگر استادانش که با آنان ارتباط علمی داشت و از ایشان دانش گرفته بود، به آن مرتبه نرسیده بودند».^{۲۱}

۶. تسلط محمد بن حبان رحمه الله در علم جرح و تعدیل

محمد بن حبان بستی از بزرگ‌ترین حافظان حدیث و پیشگامان علم جرح و تعدیل بود و با تألیف آثاری مانند «الثقات» و «المجروحین» نقش مهمی در سامان‌دهی رجال حدیث ایفا کرد.

او در نقل و نقد روایات مستقل بود و با وجود نقدهایی درباره تساهل در توثیق مجاهیل و شدت در جرح، آثارش هم‌چنان منبع اصلی و معتبر علم رجال و نقد حدیث به شمار می‌رود. و در «الثقات» خود اصول دقیق تفکیک راویان قوی و ضعیف را اینگونه بیان کرده است:

«هر کسی را که در این کتاب یاد کنم، او فردی راستگو (صدوق) است و احتجاج به خبر او جایز است، مشروط بر آنکه روایتش از پنج عیب خالی باشد. پس اگر روایتی منکر از کسی که در این کتاب نام برده‌ام روایت شود، آن روایت از یکی از این پنج حالت بیرون نیست:

۱. یا در سند، بالاتر از راوی مذکور، شخصی ضعیف وجود دارد که خبرش حجت نیست؛
۲. یا در پایین‌تر از او راوی‌ای سست است که به روایت او احتجاج نمی‌شود؛
۳. یا آن خبر مرسل است و مرسل موجب حجت بر ما نمی‌گردد؛
۴. یا روایت منقطع است که با آن حجت تمام نمی‌شود؛
۵. یا در سند، راوی‌ای مدلس قرار دارد که در خبر خود سماع (شنیدن مستقیم) را از شیخ خود بیان نکرده است؛ زیرا حدیث مدلس تا زمانی که صریحاً نگوید «شنیدم» یا «برایم

^{۲۰} الهیثمی، موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، ۳۴/۱.

^{۲۱} الهیثمی، موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، ۳۴/۱ - ۳۵.

حدیث کرد» قابل احتجاج نیست؛ چه بسا آنرا از فردی ضعیف شنیده باشد که اگر ذکر شود خبر باطل گردد.^{۲۲}

ابن حبان در «الثقات» عدالت و صدق راویان را اصل قرار داده و هر کسی را که در این کتاب آورده «صدوق» و قابل احتجاج می‌داند، مگر آنکه یکی از پنج عیب مشخص در سند یا سلسله راویان دیده شود. این مبناء نشان‌دهنده نگاه خوش‌بینانه و موسع او در توثیق بر پایه عدالت ظاهری راویان است.

هم‌چنان ابن حبان رحمه‌الله در کتابش «الثقات» بیان کرده است، تا زمانی که راوی نزد ثقه ثابت نشود، از ذکر او در این کتاب اجتناب کرده ام و یا هم کسی که با دلایل آشکارا ضعیف ثابت شود، او را نیز شامل این کتاب نساختمه ام.^{۲۳}

یعنی ابن حبان رحمه‌الله در «الثقات» راویانی را ذکر می‌کند که ثقه بودنشان با بررسی و استدلال ثابت شده و ضعیف‌ها را در «الضعفاء» آورده است. هر راوی در «الثقات» که از پنج نقص سند پاک باشد، عادل محسوب شده و روایتش حجت است، زیرا عدالت به معنای نبود جرح در برابر تعدیل است.

علامه واحدی رحمه‌الله در مورد جایگاه علمی ابو حاتم محمد بن حبان رحمه‌الله به ویژه، جایگاه او در بخش جرح و تعدیل گفته است: «حافظ علامه، محمد بن حبان بن احمد بن حبان، ابوحاتم بُستی تمیمی، از گنجینه‌های بزرگ دانش در فقه، حدیث، زبان و موعظه بود؛ مردی خردمند، ثقه، بزرگ‌مرتبه و دارای تصنیف‌های شگفت‌انگیز می‌باشد».^{۲۴}

علامه المقدسی، محمد بن حبان بُستی رحمه‌الله را از بزرگان محدثین و گنجینه‌های دانش در فقه، حدیث، زبان و موعظه می‌داند. او فردی مورد اعتماد و بزرگ‌مرتبه بود و بسیاری برای طلب حدیث به سوی او سفر می‌کردند. ابوحاتم آثار گسترده‌ای در علوم حدیث تألیف کرد که دیگران قادر به انجام آن نبودند.^{۲۵}

^{۲۲} محمد بن حبان بن احمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد التمیمی البُستی، أبو حاتم الدارمی، *الثقات* (حیدر آباد الدکن: دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۹۳ هـ / ۱۹۷۳ م، چاپ ۰۱، ۱۲/۲).

^{۲۳} ابن حبان، *الثقات*، ۱۳/۲.

^{۲۴} أبو الحسن علي بن أحمد بن محمد الواحدی، *التفسير البسيط* (السعودية: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ۱۴۳۰ هـ.ق، چاپ ۰۱، ۱/۱۴۷).

^{۲۵} مرعي بن يوسف بن أبي بكر بن أحمد الكرمي الحنبلي المقدسي، *تحقيق الرجحان بصوم يوم الشك من رمضان*، المحقق. عبد الكريم بن صنيان العمري (القاهرة: مطبعة ابن تيمية، ۱۴۳۱ هـ.ق، چاپ ۰۱)، ۵۵.

امام ذهبی رحمه الله، محمد بن حبان رحمه الله را، سر دسته علماء در شناخت حدیث خوانده است: «وكان عارفا بالطب والنجوم، والكلام والفقه، رأساً في معرفة الحديث».^{۲۶}

او به علم طب و نجوم، علم کلام و فقه آگاه بود و در شناخت حدیث، سر دسته و پیشوایی برجسته به شمار می رفت. البته معلوم است که شناخت حدیث، تفکیک صحیح از سقیم و قضاوت بر سبک و سنگینی حدیث بر شناخت رجال و اسناد حدیث می چرخد که دقیقاً محمد بن حبان رحمه الله این جایگاهش را با تألیف کتاب (الثقات و المجروحین) بیشتر به اثبات رسانید.

در کنار جایگاه رفیع علمی ابوحاتم ابن حبان رحمه الله در بخش جرح و تعدیل و حدیث شناسی، تعدادی از علماء او را نقد کرده و به توثیق راویانی متهم می کنند که نباید توثیق می گردیدند. چنانچه ابن صلاح گفته است: «او امامی از امامان بزرگ علم حدیث بود؛ در این علم تصرف و دقت بسیار داشت و با مهارت و تنوع به بررسی حدیث می پرداخت. در استنباط احکام فقهی و بیان نکات دقیق احادیث، همان راه و شیوه استادش ابن خزیمه را دنبال می کرد. با این حال، گاهی در برخی از تصرفات و استنباطهایش دچار اشتباهات بزرگ و فاحش می شد؛ چنان که خودم نیز در مواردی آنرا یافته‌ام».^{۲۷}

همچنین امام ذهبی درباره ابن حبان می گوید: «او مشهور است که در جرح و تعدیل، افراد مجهول (حتی کسانی که تنها یک راوی از آنان روایت نقل کرده باشد؛ اصطلاحاً «مجهول عین») را توثیق می کرد، در حالی که دیگر علماء چنین کسی را ثقه نمی شمارند».^{۲۸}

انتقاد بزرگان از تساهل ابن حبان در توثیق مجهولان، جایگاه او در حدیث، جرح و تعدیل را خدشه دار نمی کند. کتاب «المسند الصحيح على التقاسيم والأنواع» محصول هزاران مجلس و روایت از بیش از دو هزار استاد است؛ اما تنها حدود ۱۵۰ شیخ در آن روایت داده اند. اعتماد اصلی ابن حبان بر نزدیک به ۲۰ شیخ است که سنت را از آنان فهمیده و روایاتشان را بر دیگران ترجیح داده شده است.^{۲۹}

^{۲۶} شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز الذهبي، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، تحقيق. علي محمد البجاوي (بيروت: دار المعرفة للطباعة والنشر، ۱۳۸۲ هـ.ق / ۱۹۶۳ م، چاپ ۰۱)، ۵۰۶/۳.

^{۲۷} أبو عمرو تقي الدين المعروف ابن الصلاح عثمان بن عبد الرحمن، طبقات الفقهاء الشافعية، المحقق. محيي الدين علي نجيب (بيروت: دار البشائر الإسلامية، ۱۹۹۲ م، چاپ ۰۱)، ۱۱۶/۱.

^{۲۸} شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز الذهبي، الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة، المحقق. محمد عوامة أحمد محمد نمر الخطيب (جدة: دار القبة للثقافة الإسلامية، ۱۴۱۳ هـ.ق / ۱۹۹۲ م، چاپ ۰۱)، ۵۰/۱.

^{۲۹} أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البُستي، المسند الصحيح على التقاسيم والأنواع، المحقق. محمد علي سونمز، خالص آي دمير (بيروت: دار ابن حزم، ۱۴۳۳ هـ.ق / ۲۰۱۲ م، چاپ ۰۱)، ۱۰۹/۱.

این بیان نشان دهنده وسعت سفرهای علمی ابن حبان و هم‌زمان معیار سخت‌گیرانه او در انتخاب شیوخ و روایات است. با وجود شنیدن حدیث از هزاران شیخ، تنها بخش اندکی (حدود ۱۵۰ شیخ) را معتبر دانسته و در کتابش آورده است که این دلالت بر نهایت احتیاط او در پذیرش روایت دارد.

۷. تألیفات محمد بن حبان رحمه الله

ابوحاتم ابن حبان بستی در تألیفات خود جایگاه ویژه‌ای دارد؛ برخی از علماء مانند ابن اثیر و حاکم نیشاپوری آثار او را بی‌نظیر دانسته‌اند. هرچند از بیانات علماء برمی‌آید که بسیاری از آثار او ضایع شده است؛ اما از میان کتبی که در منابع اسلامی از آنها یاد شده، می‌توان موارد زیر را نام برد:

- (۱) "تاریخ الثقات"؛
- (۲) "علل أوهام المؤرخین" یک جلد؛
- (۳) "علل مناقب الزهري" بیست جلد؛
- (۴) "علل حدیث مالک" ده جلد؛
- (۵) "علل ما أسند أبو حنيفة" ده جلد؛
- (۶) "ما خالف فيه سفیان شعبة" سه جلد؛
- (۷) "ما خالف فيه شعبة سفیان" دو جلد؛
- (۸) "ما انفرد به أهل المدينة من السنن" یک جلد؛
- (۹) "ما انفرد به المکیون" دو جلد؛
- (۱۰) "ما انفرد به أهل العراق" یک جلد؛
- (۱۱) "ما انفرد به أهل خراسان" دو جلد؛
- (۱۲) "ما انفرد به ابن عروبة عن قتادة أو شعبة عن قتادة" دو جلد؛
- (۱۳) "غرائب الأخبار" یک جلد؛
- (۱۴) "غرائب الکوفیین" ده جلد؛
- (۱۵) "غرائب أهل البصرة" هشت جلد؛
- (۱۶) "الکنی" دو جلد؛
- (۱۷) "الفصل والوصل" یک جلد؛
- (۱۸) "الفصل بین حدیث أشعث بن عبد الملك وأشعث بن سوار" دو جلد؛
- (۱۹) کتاب "موقوف ما رفع" ده جلد؛
- (۲۰) "مناقب مالک"؛

(۲۱) "مناقب الشافعي"؛

(۲۲) کتاب "المعجم على المدن" ده جلد؛

(۲۳) "الأبواب المتفرقة" سه جلد؛

(۲۴) "أنواع العلوم وأوصافها" سه جلد؛

(۲۵) "الهداية إلى علم السنن" یک جلد؛

(۲۶) "قبول الأخبار" وأشیاء.^{۳۰}

علاوه بر تألیفات ذکر شده، علامه قنوجی رحمه الله در کتابش (التاج المکمل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول)، تعدادی دیگری از تألیفات وی را نیز ذکر کرده است:

(۱) کتاب "الصحابة"، پنج جلد؛

(۲) "التابعين" دوازده جلد؛

(۳) "کتاب التابعين"؛

(۴) کتاب "أتباع التابعين"؛

(۵) کتاب "تبع الأتباع"؛

(۶) کتاب "تبع التبع"؛

(۷) کتاب "علل مناقب أبي حنيفة ومثالبه" ده جلد؛

(۸) از همه مهمتر، کتاب «الأنواع والتقسيم» (که شاید نام اصلی آن «الأنواع والتقسيم» باشد

و مسند او در حدیث محسوب می شود و دارای سند و روایت است) که به نام «صحيح

ابن حبان» مشهور است؛

(۹) کتاب "الجرح والتعديل"؛

(۱۰) کتاب "شعب الإيمان"، وغيره.^{۳۱}

مسعود بن ناصر رحمه الله در مورد تألیفات محمد بن حبان رحمه الله گفته است: «این تألیفات

تنها بخش اندکی از آن باقی مانده است؛ زیرا او کتاب هایش را در خانه ای نگه داشته بود و علت

از بین رفتن آنها، به مرور زمان، ضعف حکومت سلطان و تسلط فاسدان بود».^{۳۲}

^{۳۰} الذهبي، سير أعلام النبلاء، ۱۸۵/۱۲.

^{۳۱} أبو الطيب محمد صديق خان بن حسن بن علي ابن لطف الله الحسيني البخاري القنوجي، التاج المکمل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول (قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۱۴۲۸ هـ.ق / ۲۰۰۷ م، چاپ ۲۰۱)، ۲۸۸.

^{۳۲} يَاسِرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي الْحَمْدِ الْكُوَيْسِ الْحَمْدَانِي، حياة التابعين (۱۴۳۲ هـ.ق)، ۴۷۰.

۸. ستایش علماء ودانشمندان از محمد بن حبان رحمه الله

ابوحاتم محمد بن حبان رحمه الله در عصر خود از جایگاه علمی برجسته‌ای برخوردار بود و در حدیث، فقه، نجوم، طبابت و سایر علوم تبحر داشت. به گفته ابو سعد عبدالرحمن الادریسی، او از فقیهان و حافظان حدیث بود، در شهرها و سرزمین‌ها شهرت یافت و آثار مشهوری در هر علم تألیف کرد.^{۳۳}

عبدالله بن محمد استرآبادی هم، شخصیت علمی محمد بن حبان رحمه الله را ستوده و گفته است: «ابن حبان از فقیهان دین و حافظان آثار بود و در طبابت، نجوم و علوم گوناگون دانا بود».^{۳۴} امام ذهبی رحمه الله علاوه بر داشتن ید طولای ابن حبان در علوم گوناگون، مرتبه او در بخش شناخت حدیث را به طور ویژه مورد ستایش قرار داده و گفته است: «او در علم طبابت، نجوم و فقه آگاهی داشت و در شناخت حدیث، پیشوایی یگانه بود».^{۳۵}

یاقوت حموی جایگاه علمی محمد بن حبان رحمه الله در حدیث را برجسته توصیف کرده و او را «دریایی از علوم» خوانده است. «ابن حبان بسیار حدیث نقل کرده، سفرهای زیادی داشته، شیوخ فراوان دیده و آثاری در دانش حدیث پدید آورده که دیگران از تقلید آن عاجز مانده‌اند».^{۳۶} گاهی به محمد بن حبان رحمه الله ایراد گرفته شده؛ اما ابن حجر عسقلانی از او دفاع کرده و لغزش‌های یادشده را ناچیز یا موجه دانسته است. ابن حجر او را فردی صاحب علوم متعدد، باهوش و دارای حافظه‌ای گسترده توصیف کرده است.^{۳۷}

سخن مُحکم ابن حجر عسقلانی رحمه الله به خوبی می‌رساند که انتقادهای بر محمد بن حبان بیشتر ناشی از تعصب، حسد و یا سوء برداشت بوده است، نه اینکه او واقعاً در علم یا نقد حدیث دچار لغزش علمی بزرگی شده باشد. چنانچه حاکم گفته است: «و ابوحاتم (ابن حبان) در علوم مردی بزرگ بود و به سبب برتری و فضلش مورد حسد قرار می‌گرفت».^{۳۸}

^{۳۳} ابن حبان، مشاهیر علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، حققه ووثقه وعلق علیه: مرزوق علی ابراهیم، ۱۵.

^{۳۴} أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان تمیمی البستی، السيرة النبوية وأخبار الخلفاء. صححه وعلق علیه: الحافظ السيد عزيز بك، وجماعة من العلماء (بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ۱۴۰۷ هـ.ق / ۱۹۸۷ م، چاپ ۰۱)، ۱۶۱.

^{۳۵} الذهبي، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، ۵۰۶/۳.

^{۳۶} الحموي، معجم البلدان، ۴۱۵/۱.

^{۳۷} العسقلاني، لسان الميزان، ۱۱۴/۵.

^{۳۸} العسقلاني، لسان الميزان، ۴۶/۷.

حاکم نیشاپوری آثار حدیثی محمد بن حبان رحمه الله را بی نظیر توصیف کرده و تألیف مشابه آنرا برای دیگران غیرممکن دانسته است. او را قاضی و خردمندی بزرگ با دانش گسترده در زبان، فقه، حدیث و وعظ معرفی کرده است.^{۳۹}

ابن العماد حنبلی رحمه الله، از ستاره های روزگار خویش، نیز محمد بن حبان رحمه الله را چنین توصیف کرده است: «دانشمندی بزرگ، علامه ای دریادل، حافظی استوار، امامی حجت، یکی از خزانه های علم در حدیث، فقه، زبان، وعظ و دیگر علوم حتی طبابت، نجوم و کلام بود».^{۴۰}

ابن اثیر رحمه الله نیز در مورد جایگاه بلند علمی محمد بن حبان رحمه الله گفته است: «أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان تمیمی بستی، امام عصر خویش بود و تألیفاتی داشت که کسی پیش از او به آن دست نیافته بود».^{۴۱}

خطیب بغدادی رحمه الله به گونه دیگری محمد بن حبان رحمه الله را ستوده و گفته است: «ابن حبان فردی مورد اعتماد، بزرگوار و فاضل بود».^{۴۲}

امام هیشمی شهادت های عالمان موثق درباره محمد بن حبان رحمه الله را جمع بندی کرده و آن ها را دشوار و نادر دانسته است. او را پیشوای علم حدیث و سایر علوم معرفی کرده و آثارش را از نظر ارزش، دقت، نوآوری و استحکام در عالی ترین جایگاه دانسته است.^{۴۳}

گواهی بسیاری از علماء و دانشمندان نشان می دهد که محمد بن حبان واقعاً مصداق تقدیر و تمجید ایشان است. در اینجا به سخن خود او در کتاب «المسند الصحيح علی التقاسیم والأأنواع» اشاره می شود: «شاید ما از بیش از دو هزار شیخ از اسپه جاب تا اسکندریه حدیث نقل کرده ایم؛ اما در این کتاب فقط از صد و پنجاه شیخ (یا کمتر یا بیشتر) روایت آورده ایم، و شاید اساس این کتاب بر حدود بیست شیخ بنا شده باشد».^{۴۴}

^{۳۹} أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني، الأنساب (بيروت: محمد أمين دمج، وأعادت تصويرها: مكتبة ابن تيمية بالقاهرة وغيرها، ۱۳۹۶ - ۱۴۰۵ هـ.ق / ۱۹۷۶ - ۱۹۸۴ م، چاپ ۰۱، ۲۰۹/۲)

^{۴۰} ابن العماد، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ۲۸۵/۴.

^{۴۱} عز الدين ابن الأثير الجزري، اللباب في تهذيب الأنساب (بيروت: دار صادر، ۱۴۰۰ هـ.ق / ۱۹۸۰ م، چاپ ۰۱)، ۱۵۱/۱.

^{۴۲} الهيثمي، مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۵.

^{۴۳} الهيثمي، موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، ۴۷/۱.

^{۴۴} أبو عمرو تقي الدين عثمان بن عبد الرحمن ابن الصلاح، طبقات الفقهاء الشافعية، المحقق. محيي الدين علي نجيب (بيروت: دار البشائر الإسلامية، ۱۹۹۲ م، چاپ ۰۱، ۱۱۷/۱).

قال أبو سعد عبد الرحمن بن احمد الادريسي: (أبو حاتم البستي كان من فقهاء الناس وحفاظ الآثار المشهورين في الأمصار والاقطار عالما بالطب والنجوم وفنون العلوم الف المسند الصحيح.^{٤٥} مقریزی رحمه الله به نقل از ابو سعد عبدالرحمن بن احمد ادريسی رحمه الله، در بیان جایگاه ابوحاتم ابن حبان رحمه الله، علاوه از فقاہت و دانشوری در علوم و فنون دیگر، او را حافظ آثار بیان کرده است: او مدت زمان زیادی قاضی سمرقند بود و از فقهای دین و حافظان آثار به شمار می رفت. در شهرها و سرزمین های مختلف مشهور بود و در علم طب، نجوم و دیگر فنون علمی مهارت داشت. او "المسند الصحيح" را تألیف کرد.

عبدالله بن محمد استرآبادی نیز ابوحاتم محمد بن حبان رحمه الله را از جمله حفاظ الآثار خوانده است.^{٤٦}

ابن عماد حنبلي در کتابش (شذرات الذهب) زمانی که از حوادث سال ۳۵۴ هـ.ق حرف می زند، از وفات ابوحاتم محمد بن حبان یاد کرده و در وصف جایگاه علمی وی در بخش حدیث او را حافظ، امام و حجت خوانده است: دانشمند متبحر، علامه بزرگ، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ تميمي بستي شافعي، صاحب «الصحيح» بود. او حافظ، امام، حجت و یکی از اوعیه علم بود. صاحب تصانیف فراوانی بود که در علوم مختلف نگاشته است.^{٤٧} در کتاب (مشاهیر علماء الأمصار) به نقل از امام ذهبی رحمه الله، علامه ابوحاتم ابن حبان رحمه الله را سرآمد دانش حدیث خوانده است: او به علم طب، نجوم و فقه آگاه بود و در شناخت حدیث سرآمد بود.^{٤٨}

ابن عساکر رحمه الله در کتابش (تاریخ دمشق) به نقل از ابو سعد ادريسی در رابطه به جایگاه ابوحاتم محمد بن حبان رحمه الله در دانش حدیث کارکردها و خدمات او را بی سابقه خوانده است: او در زمینه تألیف در علم حدیث، آثاری ارائه داد که پیش از او کسی به آنها نپرداخته بود.^{٤٩}

ابوعبدالله حاکم رحمه الله، شاگرد محمد بن حبان رحمه الله نیز بر مطلب فوق مبنی بر خدمات ارزنده او در حوزه حدیثی، مهر صحه گذاشته و گفته است: ابو حاتم بُستی قاضی رحمه الله از

^{٤٥} تقي الدين المقریزی، المقفی الكبير، المحقق. محمد اليعلاوي (بيروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۲۷ هـ.ق/ ۲۰۰۶ م، چاپ ۲۰۰۲)، ۲۸۰/۵.

^{٤٦} البُستي، مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۵.

^{٤٧} أبو الفلاح عبد الحي بن أحمد بن محمد العكري الحنبلي بن العماد. شذرات الذهب في أخبار من ذهب، حققه. محمود الأرناؤوط (بيروت: دار ابن كثير، ۱۴۰۶ هـ.ق/ ۱۹۸۶ م، چاپ ۲۰۰۱)، ۲۸۵/۴.

^{٤٨} البُستي، مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۵.

^{٤٩} العسقلاني، لسان الميزان، ۱۴/۵.

محافل علم در زبان شناسی، فقه، حدیث و وعظ بود و از عقلای رجال به شمار می رفت. او تألیفات زیادی در زمینه حدیث داشت که پیش از او کسی به آن ها نپرداخته بود.^{۵۰}

علامه ابن اثیر رحمه الله ابو حاتم محمد بن حبان را پیشوای زمانش خوانده و تألیفات وی را بی سابقه توصیف کرده، گفته است: «او امام عصر خود بود و تألیفاتی داشت که پیش از او کسی به آن ها نپرداخته بود».^{۵۱}

امام ذهبی رحمه الله به نقل از خطیب بغدادی که یکی از دانشوران حوزه حدیثی در قرن پنجم به حساب میاید، می نویسد که قضاوتش در مورد شخصیت علمی ابن حبان رحمه الله در علم حدیث این بود که او ثقة^{۵۲} است: «ابن حبان شخصیتی ثقة، شریف و فاضل بود».^{۵۳}

ابن العماد حنبلی رحمه الله، دانشمند اسلامی قرن یازدهم هجری در مورد برازندگی جایگاه حدیثی علامه ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله که در معتبرترین تألیفاتش (صحیح ابن حبان) متبلور است، نگاشته است: «بیشتر ناقدان حدیث بر این باورند که «صحیح ابن حبان» از «سنن ابن ماجه» صحیح تر است».^{۵۴}

از چکیده سخنان علماء و دانشمندانی که از ایشان تذکر به عمل آمد چنین بر میاید که علامه ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله در علم حدیث جایگاه ویژه خود را داشته است، میزان دانش و معلومات وی در علم حدیث در معروف ترین کتابش (صحیح ابن حبان) مبرهن است که به قول خودش در تألیف و تدوین این کتاب بزرگ حدیث، از بیش تر از دو هزار استاد حدیث نقل کرده است.

این مجموعه اقوال و گفته های علماء و دانشمندان در مورد شخصیت علمی محمد بن حبان رحمه الله نشان می دهد که او علاوه بر اینکه فقیهی برجسته، حافظی استوار، ناقدی آگاه، و عالم بزرگ دینی بوده، در حوزه های مختلف علوم عصری همچون طبابت و نجوم نیز جایگاه ممتازی داشته است.

^{۵۰} السمعاني، الأنساب، حققه. عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني (الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد الدكن، ۱۹۸۲/۱۴۰۲ م، چاپ ۲۰۱)، ۲۲۵/۲.

^{۵۱} البستي، مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، ۱۶.

^{۵۲} در علم جرح و تعديل، رتبة «ثقة» به معنای شخصی است که در نقل حدیث مورد اعتماد و صداقت شناخته شده است. هنگامی که راوی به عنوان «ثقة» معرفی می شود، یعنی او از نظر دقت و امانت در نقل احادیث مورد تایید و قابل اعتماد است. در این علم، راویان «ثقة» بالاترین درجه اعتبار را دارند و احادیثی که از آن ها نقل می شود، معمولاً پذیرفته و معتبر محسوب می شود.

^{۵۳} الذهبي، تذكرة الحفاظ، ۳۴/۱.

^{۵۴} ابن العماد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، ۱۸۶/۴.

۹. وفات ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله

یاقوت حموی در معجم البلدان به نقل از چند راوی آورده است که ابن حبان در سال ۳۵۴ هجری درگذشت. بنا بر نقلی، وی در شب جمعه، هشت شب مانده از شوال همان سال، در شهر بُست (سجستان) وفات یافت و پس از نماز جمعه در رواقی که خود نزدیک خانه اش ساخته بود به خاک سپرده شد. ابو عبدالله غنجار حافظ نیز در تاریخ بخارا مرگ او را در سجستان سال ۳۵۴ ذکر کرده و قبرش را در بُست شناخته شده و زیارتگاه دانسته است. بنابراین، درست آن است که او در بُست درگذشته است.^{۵۵}

وفات ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله در ماه شوال، سال ۳۵۴ ه.ق، مورد تأیید اکثریت قاطع منابع اسلامی است.^{۵۶} اما حاجی خلیفه، روز وفات ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله را، ۲۳ شوال سال ۳۵۴ ه.ق مشخص کرده است.^{۵۷}

نتیجه گیری

یافته ها نشان می دهد که ابو حاتم محمد بن حبان رحمه الله، شخصیت فقیه، منجم، محدث، ادیب، واعظ، طبیب و متکلم، زاده سرزمین خراسان، شهر بُست هلمند امروز افغانستان بوده است. نتایج می رساند که محمد بن حبان رحمه الله از بزرگترین محدثان قرن چهارم هجری بود که با دقت و سخت گیری علمی، هم در جمع آوری و نقد احادیث و هم در تربیت شاگردان برجسته، سهم بسزایی در حفظ و ارتقای علوم حدیث داشته است. این تحقیق اهمیت و جایگاه محمد بن حبان را در تاریخ حدیث برملا ساخته و ضرورت توجه به آثار و روش شناسی او را برای محققان معاصر یادآور می شود.

^{۵۵} صلاح الدین خلیل بن أبیک بن عبد الله الصفدی، الوافی بالوفیات، المحقق. أحمد الأرناؤوط وترکی مصطفی (بیروت: دار إحياء التراث، ۱۴۲۰ ه.ق / ۲۰۰۰ م)، ۲/۲۳۶؛ الحموی، معجم البلدان، ۱/۴۱۹؛ الذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۶/۱۰۲.

^{۵۶} الجزري، اللباب في تهذيب الأنساب، ۱/۱۵۱. الأذنه وي، أحمد بن محمد من علماء القرن الحادي عشر، طبقات المفسرين. المحقق: سليمان بن صالح الخزي (السعودية: مكتبة العلوم والحكم، ۱۴۱۷ هـ / ۱۹۹۷ م، چاپ ۰۱، ۷۷. الوادعي، مُقْبَلُ بْنُ هَادِي بْنِ مُقْبِلِ بْنِ قَائِدَةِ الْهَمْدَانِي، رجال الحاكم في المستدرک (صنعا: مكتبة صنعاء الأثرية، ۱۴۲۵ هـ / ۲۰۰۴ م، چاپ ۰۲)، ۲/۱۹۲. الدمشقي، أبو بكر بن أحمد بن محمد بن عمر الأسدي الشهبي تقي الدين ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية. المحقق: د. الحافظ عبد العليم خان (بيروت: عالم الكتب، ۱۴۰۷ هـ، چاپ ۰۱)، ۱/۱۳۲. السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين، طبقات الحفاظ (بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۰۳ ه.ق، چاپ ۰۱)، ۳۷۶.

^{۵۷} حاجی خلیفه، سلم الوصول إلى طبقات الفحول، المحقق: محمود عبد القادر الأرناؤوط، ۳/۱۱۷.

محمد بن حبان رحمه الله در علوم حدیث دست بالای داشت، تا آنجاییکه شیخین (امام بخاری و مسلم رحمه الله) و استادش ابن خزیمه رحمه الله را نیز مورد نقد قرار داده است.

محمد بن حبان رحمه الله با روش علمی دقیق در تصحیح و نقد احادیث، جرح و تعدیل و تألیف کتب الثقات و المجروحین، معیارهای موثقی برای توثیق و ضعف احادیث ارائه کرد که دیگران از آوردن آن عاجز بوده اند.

وارد کردن اعتراضات و ایرادها بر محمد بن حبان رحمه الله، از قبیل توثیق مجاهیل، اشتباهات و تساهل، نه بخاطر ضعف علمی وی؛ بلکه به سبب برتری و فضلش مورد حسد قرار گرفته است.

پیشنهادهات

بر اساس تحقیق که پیرامون جایگاه محمد بن حبان رحمه الله انجام شد جهت تکمیل و موثریت این تحقیق برای محققان پیشنهادات ذیل صورت می گیرد:

أ. ترتیب فهرستی از راویانی که ابن حبان رحمه الله آنان را توثیق کرده اما نزد دیگران تضعیف شده اند، استخراج و به صورتی بررسی گردد تا میزان دقت و معیارهای عملی او بهتر فهمیده شود.

ب. مبانی نظری محمد بن حبان بُستی رحمه الله، به ویژه در مقدمه صحیح ابن حبان، به صورت مستقل و تحلیلی بررسی گردد تا چارچوب مفهومی منهج او در جرح و تعدیل به روشنی تبیین شود.

ج. بررسی پیرامون میزان تأثیرگذاری دیدگاه های ابن حبان رحمه الله بر ناقدان پس از او، به ویژه در مکاتب مختلف حدیثی، می تواند به فهم جایگاه واقعی او در تطور این علم کمک کند.

د. هم چنان پیشنهاد می شود نحوه استفاده محققان معاصر از آرای ابن حبان در تصحیح و تضعیف احادیث بررسی شود تا جایگاه عملی دیدگاه های او در تحقیقات امروز مشخص گردد.

فهرست منابع

۱. ابن الصلاح، عثمان بن عبد الرحمن - أبو عمرو، تقي الدين. طبقات الفقهاء الشافعية. المحقق. محيي الدين علي نجيب. بيروت: دار البشائر الإسلامية، ۱۹۹۲ م.
۲. ابن العماد، أبو الفلاح عبد الحي بن أحمد بن محمد العكري الحنبلي. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. حققه. محمود الأرناؤوط. بيروت: دار ابن كثير، ۱۴۰۶ هـ.ق / ۱۹۸۶ م.
۳. ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن ابن هبة الله بن عبد الله الشافعي. تاريخ مدينة دمشق، وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأماثل أو اجتاز بنواحيها من واردتها وأهلها. دراسة وتحقيق. محب الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمروي. بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵ هـ.ق / ۱۹۹۵ م.
۴. الأدنه وي، أحمد بن محمد من علماء القرن الحادي عشر طبقات المفسرين. المحقق. سليمان بن صالح الخزري. السعودية: مكتبة العلوم والحكم، ۱۴۱۷ هـ.ق / ۱۹۹۷ م.
۵. البُستي، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي. المسند الصحيح على التقاسيم والأنواع. المحقق. محمد علي سونمز، خالص آي ديمير. بيروت: دار ابن حزم، ۱۴۳۳ هـ.ق / ۲۰۱۲ م.
۶. البستي، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان تميمي. السيرة النبوية وأخبار الخلفاء. صحّحه وعلق عليه: الحافظ السيد عزيز بك، وجماعة من العلماء. بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ۱۴۰۷ هـ.ق / ۱۹۸۷ م.
۷. البُستي، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد التميمي أبو حاتم الدارمي. مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار. حققه ووثقه وعلق عليه. مرزوق علي ابراهيم. المنصورة: دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۱ هـ.ق / ۱۹۹۱ م.
۸. البُستي، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد التميمي، أبو حاتم الدارمي. الثقات. حيدر آباد الدكن: دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۹۳ هـ.ق / ۱۹۷۳ م.
۹. تراجم، "محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد أبي حاتم البستي التميمي" (دسترسی ۱۱-۶-۲۰۲۵)، <https://tarajm.com/people/19431>.
۱۰. الجزري، عز الدين ابن الأثير. اللباب في تهذيب الأنساب. بيروت: دار صادر، ۱۴۰۰ هـ.ق / ۱۹۸۰ م.
۱۱. حاجي خليفة، مصطفى بن عبد الله القسطنطيني العثماني. سلم الوصول إلى طبقات الفحول. المحقق. محمود عبد القادر الأرناؤوط. إشراف وتقديم: أكمل الدين إحسان أوغلي. تدقيق. صالح سعادوي صالح. إعداد الفهارس: صلاح الدين أويغور. إستانبول: مكتبة إرسیکا، ۲۰۱۰ م.

۱۲. الحَمْدَانِي، يَاسِرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي الْحَمْدِ الْكُوَيْسِ. حياة التابعين. ۱۴۳۲هـ.ق.
۱۳. الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي. معجم البلدان. بيروت: دار صادر، ۱۹۹۵م.
۱۴. الدارقطني، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي بن مسعود بن النعمان بن دينار البغدادي. الضعفاء والضعفاء والمتروكون. المحقق: د. عبد الرحيم محمد القشقری. المدينة المنورة: مجلة الجامعة الإسلامية، ۱۱۴۰۳هـ.ق.
۱۵. الدمشقي، أبو بكر بن أحمد بن محمد بن عمر الأسدي الشهيبي تقي الدين ابن قاضي شهبة. طبقات الشافعية. المحقق: د. الحافظ عبد العليم خان. بيروت: عالم الكتب، ۱۴۰۷هـ.ق.
۱۶. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز. الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة. المحقق: محمد عوامة أحمد محمد نمر الخطيب. جدة: دار القبله للثقافة الإسلامية، ۱۴۱۳هـ.ق / ۱۹۹۲م.
۱۷. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز، ميزان الاعتدال في نقد الرجال. تحقيق: علي محمد البجاوي. بيروت: دار المعرفة للطباعة والنشر، ۱۳۸۲هـ.ق / ۱۹۶۳م.
۱۸. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان. تذكرة الحفاظ. بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۹هـ.ق- ۱۹۹۸م.
۱۹. الذهبي، شمس الدين، محمد بن أحمد بن عثمان. سير أعلام النبلاء. خرج أحاديثه واعتنى به: محمد أيمن الشبراوي. مصر - قاهره: دار الحديث، ۱۴۲۷هـ.ق / ۲۰۰۶م.
۲۰. الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس. الأعلام. بيروت: دار العلم للملايين، ۲۰۰۲م.
۲۱. السمعاني، أبو سعد- عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي. الأنساب. حققه وعلق عليه. عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني. الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد الدكن، ۱۹۸۲/۱۴۰۲م.
۲۲. السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين. طبقات الحفاظ. بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۰۳هـ.ق.
۲۳. الصفدي، صلاح الدين خليل بن أبيك بن عبد الله. الوافي بالوفيات. المحقق: أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى. بيروت: دار إحياء التراث، ۱۴۲۰هـ.ق/ ۲۰۰۰م.
۲۴. العسقلاني، أحمد بن علي بن حجر. لسان الميزان. اعتنى به. عبد الفتاح أبو غدة. حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ۱۴۲۳هـ.ق/ ۲۰۰۲م.

۲۵. القنّوجي، أبو الطيب محمد صديق خان بن حسن بن علي ابن لطف الله الحسيني البخاري. *التاج المكلل من جواهر مآثر الطراز الآخر والأول*. قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۱۴۲۸ هـ.ق/ ۲۰۰۷ م.
۲۶. كحالة، عمر رضا. *معجم المؤلفين*. بيروت: دار إحياء التراث العربي، بی تا.
۲۷. محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد التميمي أبو حاتم الدارمي البُستي. مشاهير علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار. حققه ووثقه وعلق عليه. مرزوق على ابراهيم. المنصورة: دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۱ هـ.ق/ ۱۹۹۱ م.
۲۸. المقدسي، مرعي بن يوسف بن أبي بكر بن أحمد الكرمي الحنبلي. *تحقيق الرجحان بصوم يوم الشك من رمضان*. المحقق. عبد الكريم بن صنيان العمري. القاهرة: مطبعة ابن تيمية، ۱۴۳۱ هـ.ق.
۲۹. المقرئزي، تقي الدين. *المقفى الكبير*. المحقق. محمد يعلاوي. بيروت: دار الغرب الاسلامي، ۱۴۲۷ هـ.ق/ ۲۰۰۶ م.
۳۰. المنصوري، أبو الطيب نايف بن صلاح بن علي. *الدليل المغني لشيخ الإمام أبي الحسن الدارقطني*. تقديم: د/ سعد بن عبد الله الحميد، د/ حسن مقبولي الأهدل. المملكة العربية السعودية: دار الكيان للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۲۸ هـ.ق/ ۲۰۰۷ م.
۳۱. المنصوري، أبو الطيب نايف بن صلاح بن علي. *الروض الباسم في تراجم شيوخ الحاكم*. قدم له: فضيلة الشيخ الأستاذ الدكتور سعد بن عبد الله الحميد، فضيلة الشيخ الدكتور حسن محمد مقبولي الأهدل. قدم له وراجع له ولخص أحكامه: فضيلة الشيخ أبو الحسن مصطفى بن إسماعيل السليمانى. الرياض: دار العاصمة للنشر والتوزيع، ۱۴۳۲ هـ.ق/ ۲۰۱۱ م.
۳۲. الهيثمي، أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان. *موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان*. المحقق. حسين سليم أسد الداراني. دمشق: دار الثقافة العربية، ۱۴۱۱ - ۱۴۱۲ هـ.ق/ ۱۹۹۰ - ۱۹۹۲ م.
۳۳. الواحدي، أبو الحسن علي بن أحمد بن محمد. *التفسير البسيط*. السعودية: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ۱۴۳۰ هـ.ق.
۳۴. الوداعي، مُقْبِلُ بْنُ هَادِي بْنِ مُقْبِلِ بْنِ قَائِدَةِ الْهَمْدَانِي. *رجال الحاكم في المستدرك*. صنعاء: صنعاء: مكتبة صنعاء الأثرية، ۱۴۲۵ هـ.ق/ ۲۰۰۴ م.